

جامعه‌شناسی روستایی

(رشته علوم اجتماعی)

نعمت الله تقوی

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک‌درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و کمک‌درسی (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست مطالب

سیزده
هفده

پیشگفتار
راهنمای مطالعه

۱	بخش نخست - جامعه‌شناسی روستایی (مفاهیم اساسی)
۳	فصل اول: جامعه و اجتماع
۳	هدف مرحله‌ای
۳	اهداف آموزشی - رفتاری
۴	۱. جامعه
۷	۲. اجتماع
۸	۳. اجتماع روستایی
۱۲	خلاصه‌ی فصل
۱۳	خودآزمایی

	فصل دوم: شهر و روستا و عشایر
۱۵	هدف مرحله‌ای
۱۵	اهداف آموزشی - رفتاری
۱۶	۱. روستا
۱۹	۲. شهر
۲۱	۳. عشایر
۲۴	خلاصه‌ی فصل
۲۵	خودآزمایی

	فصل سوم: تعریف و تاریخچه‌ی جامعه‌شناسی روستایی
۲۷	هدف مرحله‌ای

۲۷	اهداف آموزشی - رفتاری
۲۸	۱. جامعه‌شناسی
۲۹	۲. جامعه‌شناسی روستایی
۳۱	۳. تاریخچه‌ی جامعه‌شناسی روستایی
۳۴	خلاصه‌ی فصل
۳۴	خودآزمایی

فصل چهارم: شیوه‌های سکونت روستایی

۳۶	هدف مرحله‌ای
۳۶	اهداف آموزشی - رفتاری
۳۷	۱. شیوه‌ی سکونت روستایی
۴۱	۲. اشکال سکونت روستایی
۴۳	خلاصه‌ی فصل
۴۴	خودآزمایی
۴۵	منابع بخش نخست

بخش دوم- ساخت اجتماعی و فرهنگی روستاها

۴۹	فصل پنجم: قشربندی و تحرک اجتماعی در روستا
۴۹	هدف مرحله‌ای
۴۹	اهداف آموزشی - رفتاری
۵۰	۱. قشربندی اجتماعی در روستا
۶۳	۲. تحرک اجتماعی در روستا
۶۴	خلاصه‌ی فصل
۶۵	خودآزمایی

فصل ششم: نهادهای اجتماعی در روستا

۶۷	هدف مرحله‌ای
۶۷	اهداف آموزشی - رفتاری
۶۸	۱. نهاد اجتماعی
۶۸	۲. خانواده روستایی
۷۰	۳. خویشاوندی
۷۳	۴. ازدواج
۷۴	خلاصه‌ی فصل
۷۵	خودآزمایی

فصل هفتم: روان‌شناسی اجتماعی روستاییان

۷۸	هدف مرحله‌ای
۷۸	اهداف آموزشی - رفتاری

۷۸	۱. طبقه‌بندی جوامع
۸۰	۲. ویژگی‌های جوامع سنتی
۸۴	۳. رفتارهای سنتی روستاییان
۸۷	خلاصه‌ی فصل
۸۸	خودآزمایی

فصل هشتم: جمعیت و حرکات آن در روستا

۹۱	هدف مرحله‌ای
۹۱	اهداف آموزشی - رفتاری
۹۲	۱. ساخت جمعیت روستا
۹۸	۲. حرکات جمعیت
۹۷	۳. حرکات مکانی (مهاجرت)
۱۰۴	خلاصه‌ی فصل
۱۰۵	خودآزمایی
۱۰۸	منابع بخش دوم

بخش سوم - ساختار اقتصادی روستا

فصل نهم: تولید کشاورزی

۱۱۳	هدف مرحله‌ای
۱۱۳	اهداف آموزشی - رفتاری
۱۱۴	۱. تعریف کشاورزی
۱۱۵	۲. زمینه‌های تولید و منابع معیشت
۱۲۰	۳. عوامل تولید
۱۲۶	خلاصه‌ی فصل
۱۲۷	خودآزمایی

فصل دهم: نظام‌های بهره‌برداری

۱۲۹	هدف مرحله‌ای
۱۲۹	اهداف آموزشی - رفتاری
۱۳۰	۱. تعریف نظام بهره‌برداری
۱۳۲	۲. نظام‌های بهره‌برداری ماقبل سرمایه‌داری
۱۳۸	۳. نظام‌های بهره‌برداری انتقالی
۱۴۲	۴. نظام‌های بهره‌برداری جدید
۱۴۹	خلاصه‌ی فصل
۱۵۰	خودآزمایی

فصل یازدهم: واحدهای کار زراعی

۱۵۳	هدف مرحله‌ای
-----	--------------

۱۵۳	اهداف آموزشی - رفتاری
۱۵۴	۱. واحد کار زراعی
۱۵۴	۲. واحد کار زراعی فردی
۱۵۷	۳. واحد کار زراعی جمعی
۱۶۰	خلاصه‌ی فصل
۱۶۱	خودآزمایی

فصل دوازدهم: مالکیت ارضی و مناسبات زمینداری

۱۶۳	هدف مرحله‌ای
۱۶۳	اهداف آموزشی - رفتاری
۱۶۳	۱. مالکیت ارضی
۱۶۵	۲. مالکیت ارضی در منابع اسلامی
۱۷۰	۳. تنوع مالکیت در تاریخ ایران
۱۷۲	۴. انواع مالکیت ارضی
۱۷۴	خلاصه‌ی فصل
۱۷۵	خودآزمایی

فصل سیزدهم: اصلاحات ارضی

۱۷۸	هدف مرحله‌ای
۱۷۸	اهداف آموزشی - رفتاری
۱۷۹	۱. مفاهیم اساسی
۱۸۱	۲. روند اصلاحات ارضی
۱۸۵	۳. علل و نتایج اصلاحات ارضی
۱۹۱	خلاصه‌ی فصل
۱۹۲	خودآزمایی
۱۹۴	منابع بخش سوم

بخش چهارم - جامعه‌شناسی توسعه‌ی روستایی

فصل چهاردهم: توسعه، توسعه‌ی روستایی و تنگناهای آن

۱۹۷	هدف مرحله‌ای
۱۹۹	اهداف آموزشی - رفتاری
۲۰۰	۱. تعریف و مفهوم توسعه
۲۰۲	۲. اهداف توسعه
۲۰۳	۳. توسعه‌ی روستایی
۲۰۵	۴. موانع توسعه‌ی روستایی
۲۱۳	۵. زمینه‌های توسعه‌ی روستایی
۲۱۵	خلاصه‌ی فصل
۲۱۷	خودآزمایی

۲۱۹	فصل پانزدهم: برنامه ریزی توسعه‌ی روستایی
۲۲۰	هدف مرحله‌ای
۲۲۰	اهداف آموزشی- رفتاری
۲۲۰	۱. مفهوم برنامه‌ریزی
۲۲۳	۲. زمینه‌های برنامه ریزی توسعه روستایی
۲۲۶	خلاصه‌ی فصل
۲۲۷	خودآزمایی
۲۲۹	منابع بخش چهارم
۲۳۰	برای مطالعه‌ی بیشتر
۲۳۲	بخش پنجم- راه و رسم پژوهش در روستا (برای مطالعه)
۲۳۳	۱. مفاهیم اساسی
۲۳۷	۲. پژوهش پیمایشی
۲۴۷	۳. تحقیق تاریخی
۲۵۵	۴. تکننگاری
۲۶۲	منابع بخش پنجم
۲۶۳	پاسخ خودآزمایی‌ها

تقدیم به:

پیشاهنگان دانش جامعه‌شناسی، به خصوص پیشگامان روستاشناسی ایران که با تلاشی درنگ‌ناپذیر و کاوشی ایثارگرانه در پی شناخت دردهای تاریخی و رنج‌های توده‌ی محروم روستایی، و زودودن غبار ستم قرون و اعصار از چهره‌ی آفتاب سوخته و مرهم نهادن بر زخم دست‌های پینه بسته آنان، از هیچ کوششی فروگذار نکرده و با تحمل ناملایمات در درون تنگناها، نقبی به سوی نور زده و به سعی خود در این راه تداوم بخشیده‌اند.

پیشگفتار

جامعه‌شناسی روستایی یا شناخت علمی حیات اجتماعی روستاییان دانش روشنگری است که با وجود جوانیش، وظیفه‌ی بس سنگین شناخت علمی زندگی اجتماعی بیش از نصف جمعیت جهان معاصر را به دوش می‌کشد، و اگر این حقیقت را در نظر بگیریم که امروزه بیش از ۶۰ درصد نیروی کار کشورهای جهان سوم در بخش کشاورزی اشتغال دارند، ارزش و اهمیت این دانش و دستاوردهای آن نه تنها از لحاظ اجتماعی، بلکه از دیدگاه اقتصادی نیز روشن می‌شود.

از سوی دیگر طی سده‌های متمادی، حیات روستایی و فعالیت‌های کشاورزی، چنان با هم آمیخته و یکی شده‌اند که هنوز در اکثر قریب به اتفاق کشورهای جهان سوم، «روستایی» و «کشاورز» تقریباً به یک معنی به کار برده می‌شوند. این امر تا آنجا پذیرش همگانی یافته که حتی محققان و روستاشناسان کشورهای صنعتی نیز به هنگام بحث از روستا و ویژگی‌های حیات روستایی در ارتباط با فعالیت‌های کشاورزی تردیدی به خود راه نمی‌دهد که بگویند: فعالیت کشاورزی که با کار و عمل آگاهانه و متمرکز در روی زمین صورت می‌گیرد روستا و حیات روستایی را به وجود می‌آورد.

مطابق آمار موجود، در ۱۳۰۰ نسبت جمعیت روستایی به جمعیت شهرنشین ایران متجاوز از ۷۵ به ۲۵ درصد کل جمعیت کشور بود. در ۱۳۳۵ میزان جمعیت شهرنشین به ۳۱ درصد رسید و در سرشماری‌های ۱۳۴۵، ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵ این رقم به ۳۸، ۴۷ و ۵۴ درصد بالغ شد و سرانجام در سال ۱۳۷۵ این رقم به ۶۱/۳ درصد ارتقا پیدا کرد. بر این نکته باید افزود که این ارقام نشان‌دهنده‌ی حجم واقعی جمعیت شهری و روستایی

کشور نیستند، زیرا علاوه بر نارسایی‌های موجود در سرشماری‌های عمومی، در تعدادی از این سرشماری‌ها ملاک شهر بودن منطقه‌ای را شمار مطلق جمعیت آن (یعنی پنج هزار نفر) در نظر گرفته‌اند، در حالی که به دلایل مختلف رقم جمعیت به تنهایی نشان‌دهنده‌ی شهر یا روستا بودن منطقه‌ای نیست.

آمار روستاها و آبادی‌های ایران به درستی روشن نیست. شمار روستاهای ایران را تا ۶۸/۵ هزار واحد ذکر کرده‌اند (۲۶-۴۰)، در سرشماری ۱۳۳۵ تعداد روستاهای ایران ۴۹ هزار واحد بود (۴۳-۸۱)، آمارگیری اداره کل اقتصاد و وزارت کشور در ۱۳۳۶ حدود ۴۱ هزار ده در ایران برشمرده که قسبات، یعنی مراکز بخش‌ها، را در برنمی‌گیرد (۳۹-۳۵)؛ در سرشماری ۱۳۴۵ تعداد روستاهای کم‌تر از ۵ هزار نفر ۶۶/۴ هزار واحد اعلام شد (۴۳-۸۲)؛ مطابق داده‌های مرکز آمار ایران، تعداد کل روستاهای کشور در ۱۳۴۹ به ۵۴/۳ هزار واحد می‌رسد (۲۸-۶۳)؛ و بالاخره بنا بر آمارگیری جهاد سازندگی در سال ۱۳۶۰، تعداد کل آبادی‌های کشور، اعم از دهات و مزارع و مکان، مجموعاً ۹۲/۵ هزار واحد برآورد شده است که از این تعداد ۵۵/۳ هزار واحد روستا بوده است (۱۷-۱۱).

شمار دهات هر چه باشد، در هر حال، نشان‌دهنده‌ی تعداد نقاط روستایی ایران است که در سطحی به وسعت ۱۶۴۸۰۰۰ کیلومتر مربع پراکنده شده‌اند و در بسیاری از موارد دور از هم، به فاصله‌ی چندین کیلومتر، در دامنه‌ی کوهستان‌ها، در میان دره‌ها و در پهنه‌ی دشت‌ها و کویرها گسترده شده‌اند.

مسئله‌ی مهم دیگر، وضعیت کشاورزی ایران است. پس از اصلاحات ارضی دهه‌ی چهل و فروپاشی تدریجی نظام ارباب و رعیتی در بسیاری از مناطق روستایی و جایگزینی نظام کشاورزی تجاری وابسته، اقتصاد کشاورزی ایران دچار رکود شد و رو به تجزیه گذاشت. عواملی مانند رشد سریع جمعیت و افزایش بی‌رویه‌ی شهرنشینی از یک سو و رشد وابسته‌ی اقتصاد کشور از سوی دیگر، دولت را وادار کرد که برای پاسخ‌گویی به نیازهای غذایی مردم گندم، برنج، تخم مرغ، گوشت و حتی دان مرغ از کشورهای خارج وارد کند. مسلم است که راه رشد بخش کشاورزی، به‌ویژه کشاورزی روستایی ایران، مکانیزه و تجاری شدن آن است و استفاده از شیوه‌های سنتی در این مورد کارساز نیست، اما در عین حال لازم است با برنامه‌ریزی درست و عاقلانه شیوه‌ای

مناسب یافت.

تجربه‌ی کشورهای توسعه یافته و همچنین تجارب کشورهای رو به توسعه‌ی جهان نشان می‌دهد که برای حل دشواری‌های اقتصادی-اجتماعی و فرهنگی-سیاسی و برای اجرای صحیح برنامه‌ریزی‌های مختلف در این کشورها شناخت علمی و عینی محیط روستایی از نخستین ضروریات است و بدون آن اجرای این برنامه‌ها قرین موفقیت نخواهد بود. دانشی که در این راستا به یاری برنامه‌ریزان و جامعه‌شناسان برمی‌خیزد، جامعه‌شناسی روستایی است که با بررسی‌ها و پژوهش‌های خود راه برنامه‌ریزان را هموار می‌کند و در این زمینه به روشنگری‌های لازم دست می‌یابد (۸-۶).

در سال‌های پس از انقلاب اسلامی که سازندگی کشور در تمام سطوح و بخش‌ها شروع شده، ضرورت شناخت محیط روستایی و روستاهای ایران بیش از پیش احساس می‌شود، چرا که حجم جمعیت روستایی تقریباً معادل ۴۰ درصد کل جمعیت است و هرگونه تغییری در جمعیت شهری متأثر از تغییرات و تحولات جمعیت روستایی می‌باشد. به همین دلیل بخش توسعه و عمران روستایی در برنامه‌ریزی کشور از اولویت ویژه‌ای برخوردار است و تأسیس، تجهیز و توسعه سازمان‌ها و ارگان‌هایی نظیر «جهاد سازندگی»، «مراکز خدمات روستایی» و... در همین رابطه انجام می‌گیرد. به‌طور کلی، شناخت مسائل و دردهای جامعه خود نیمی از درمان است و می‌تواند راهگشا باشد، زیرا روستا نه تنها سنگر اقتصادی، که سنگر فرهنگی کشور نیز است.

مشکلی که در بررسی جوامع روستایی و شهری ایران وجود دارد دگرگونی پیوسته‌ی مفاهیم شهر و روستا و نبودن تعاریف دقیق و روشن برای آنهاست. در دوره‌ی اسلامی و همچنین در دوره‌ی پیش از اسلام (ساسانیان)، روستا (رستاق) که محل زندگی کشاورزان و زارعان بود، به محلی اطلاق می‌گردید که دهکده‌ها و چراگاه‌ها در آن قرار داشتند و قلمرو آن بعد از ربض (حومه شهر) شروع می‌شد، حال آنکه شهر (شارستان = شهرستان) بخشی از نقاط مسکونی بود که اطراف قلعه (کهندژ = قهندز و بعدها ارک) قرار داشت و پیرامون آن را ربض فرا می‌گرفت. در این دوره قصبه به معنی پایتخت و شهر مرکزی ایالت و یا ولایت استعمال می‌شد، اما در سال‌های بعد مفهوم قصبه بیشتر برای شهرک یا شهر کوچک به‌کار رفته است و امروزه به مرکز بخش اطلاق می‌شود (۱۹-۱). این تعریف از شهر و روستا در دوره‌ی معاصر

کاربرد ندارد و ملاک‌های دیگری برای تشخیص و تعیین آنها به کار می‌رود.

* * *

اگرچه در نوشتن کتاب حاضر، در موارد لزوم، به مباحث کلی و عمومی اشاره شده و برحسب ضرورت بحثی از آنها به میان آمده است، اما به‌طور کلی، اوضاع و شرایط اجتماعات روستایی و دهقانی ایران موردنظر بوده و شواهد و مثال‌ها تا حد لزوم از همین اجتماعات آورده شده‌اند. اگر صحت و دقت برخی از آرا و نظریات ارائه شده در این کتاب طی پژوهش‌های تجربی و حیات روزمره‌ی جوامع روستایی ایران به اثبات رسیده، احتمالاً موارد دیگری نیز وجود دارد که در عین صحت و کاربردی‌پذیری آنها در اجتماعات روستایی کشورهای دیگر، در برخی دیگر از جوامع روستایی - از جمله ایران - مستلزم بررسی‌های بیشتر و تأیید یا رد می‌باشد.

لازم به یادآوری است که بنا به اقتضای مطلب و به منظور اجتناب از اطناب کلام تشریح بسیاری از مطالب به اختصار برگزار شده و به‌صورت گذرا بدان‌ها اشاره شده است؛ و حتی در مواردی برخی از عناوین حذف گردیده است، در حالی که هریک از آنها به نوبه‌ی خود نیازمند بررسی‌های تفصیلی ژرف و گسترده‌ای‌اند.

در پایان، از آنجا که تنظیم کتاب درسی برای جامعه‌شناسی روستایی ایران یکی از نخستین تجربه‌های موجود در این زمینه شمرده می‌شود، از این رو احتمال می‌رود - و بلکه یقین حاصل است - که کم و کاستی‌هایی از نظر موضوعات مطرح شده، میزان توجه و تمرکز روی هر یک از آنها و نادیده گذاشتن یا کم‌توجهی به برخی از موضوع‌های دیگر در کتاب راه یافته باشد. که رفع آنها هم به تجربه‌ها و پژوهش‌های بیشتری در این زمینه‌ها نیازمند است و هم به راهنمایی و ارشاد صاحب‌نظران دانشمند محتاج می‌باشد.

راهنمای مطالعه

دانشجوی عزیز

کتابی که در دست دارید برای یادگیری هرچه بیشتر شما به صورت خودآموز تهیه شده است. سازمان‌بندی، ترتیب و توالی و نوع نگارش آن طوری انتخاب شده است که بتوانید مطالب بحث شده را آسان تر درک کنید. آنها را بهتر به ذهن بسپارید و در موارد مقتضی به کار گیرید. به منظور جلوگیری از اتلاف وقت و درک بهتر مفاهیم این کتاب به پیشنهادهای زیر به دقت توجه کنید:

- در محیطی آرام و عاری از عوامل مخل تمرکز و توجه، کار مطالعه را آغاز کنید.
- قبل از شروع به مطالعه‌ی کتاب، اهداف کلی کتاب را بخوانید و آنها را درک کنید. این هدف‌ها به شما خواهد گفت که هنگام مطالعه‌ی کتاب باید در پی فهم چه مطلبی باشید.
- پس از اینکه هدف کلی را خواندید، یک بار کتاب را ورق بزنید تا آشنایی کلی از آن به دست آورده و هدف کلی کتاب را بهتر درک کنید.
- اهداف مرحله‌ای در ابتدای هر فصل بیانگر مقاصد کلی آموزش است که پس از مطالعه‌ی هر فصل، شما دانشجویان عزیز باید به این مقاصد آموزشی دستیابی پیدا کنید. بنابراین، اهداف مرحله‌ای در هر فصل تا اندازه‌ای شما را از آنچه که در هریک از فصول این بخش باید بیاموزید آگاه می‌سازد.
- توجه به اهداف آموزشی - رفتاری دومین نکته‌ای است که باید به آن دقت بسیار

مبذول دارید. در اهداف رفتاری، انتظارات آموزشی دقیقاً مشخص شده است، بنابراین تک تک اهداف رفتاری هر فصل را با دقت بخوانید سپس مطالعه‌ی متن درس را شروع کنید.

□ خلاصه‌ی هر فصل در پایان همان فصل آمده است. با مرور آن، هرچه را که در آن فصل خوانده‌اید مجدداً به یاد خواهید آورد.

□ بعد از خلاصه‌ی هر فصل، برای اینکه مشخص شود به هدف‌های آموزشی - رفتاری این قسمت رسیده‌اید یا نه، خودآزمایی‌هایی طرح شده است. با پاسخ دادن به این پرسش‌ها، می‌توانید میزان تحقق هدف‌های رفتاری - آموزشی را در خود ارزشیابی کنید و در جهت نزدیک‌تر شدن به این اهداف، چگونگی مطالعات خود را در مسیر درستی هدایت کنید. هرگاه احساس کردید که در دادن پاسخ به هریک از سوالات خودآزمایی با اشکال روبه‌روییید، حتماً با مراجعه به متن مربوطه، اشکال خود را بر طرف سازید.

□ پیشنهاد می‌شود قبل از مراجعه به پاسخ خودآزمایی‌ها، جواب‌های خود را یادداشت کنید. سپس جواب خود را با پاسخنامه‌ها مقایسه کنید و اگر پاسخ نادرست داده‌اید، قبل از اینکه در ذهنتان نقش ببندد پاسخ صحیح را جایگزین آن نمایید.

□ در لابه‌لای متون اعدادی داخل پرانتز مشاهده می‌کنید. اعداد سمت راست داخل پرانتز نشان‌دهنده‌ی شماره‌ی ردیف منابع در پایان هر بخش و اعداد سمت چپ نماینده‌ی شماره‌ی صفحه‌ی آنهاست. علامت + نشانگر حرف ربط (و) است، یعنی این منبع و یک منبع دیگر. اگر در درک بعضی از مطالب این کتاب اشکال دارید و یا اگر می‌خواهید در مورد بعضی از مفاهیم این کتاب اطلاعات بیشتری کسب کنید، می‌توانید به این منابع مراجعه کنید.

هدف کلی درس

در این کتاب، شما دانشجویان عزیز، با مفاهیم اساسی جامعه‌شناسی روستایی و قشربندی‌های موجود در روستاهای ایران و فرهنگ حاکم بر روستاها آشنا می‌شوید و ساختار اقتصادی روستاها، جامعه‌شناسی توسعه‌ی روستایی و تنگناهای توسعه رانشناسایی می‌کنید.

بخش نخست

جامعه‌شناسی روستایی (مفاهیم اساسی)

فصل ۱ جامعه و اجتماع

فصل ۲ شهر و روستا و عشایر

فصل ۳ تعریف و تاریخچه‌ی جامعه‌شناسی روستایی

فصل ۴ شیوه‌های سکونت روستایی

فصل اول

جامعه و اجتماع

هدف مرحله‌ای

در این فصل دانشجویان با نظریه‌ی چند جامعه‌شناس مشهور که از ماهیت، ترکیب جامعه و اجتماع تعریف داده‌اند آشنا می‌شوند و ویژگی‌های جامعه‌ی روستایی و تفاوت‌های آن با جامعه‌ی شهری را به صورت علمی فرا می‌گیرند.

اهداف‌های آموزشی – رفتاری

پس از مطالعه‌ی این فصل از دانشجو انتظار می‌رود که:

۱. دلایل زیست اجتماعی انسان را برشمرد.
۲. جامعه را از نظر دورکیم، ارسطو و سامنر جداگانه تعریف کند.
۳. جامعه را در معنای وسیع، متوسط و محدود آن تعریف کند.
۴. تعریف کامل و جامعی از جامعه در سه سطر بنویسد.
۵. اجتماع را از نظر فیرچایلد و لاندیس به طور جداگانه تعریف کند.
۶. ویژگی‌های اساسی اجتماع را فهرست کند.
۷. مشخصات اجتماع روستایی را مختصراً توضیح دهد.
۸. جماعت روستایی را تعریف کند.
۹. تفاوت جماعت روستایی با اجتماع روستایی را بگوید.
۱۰. ویژگی‌های اجتماع روستایی را برشمرد.

۱۱. تفاوت‌های اجتماع روستایی با اجتماع شهری را بگویید.

۱۲. اقتصاد معیشتی را توضیح دهد.

۱. جامعه

بررسی‌های فلسفی و اجتماعی مسلم کرده‌اند که انسان موجودی است جامعه‌زاد و جامعه‌زی، بدین معنی که انسان در جامعه متولد می‌شود، با انسان‌های دیگر زندگی می‌کند و به تنهایی نمی‌تواند به حیات خود ادامه دهد. چه در آن روزگار که نوع بشر زندگی بسیار ساده و ابتدایی داشته، چه در طول تاریخ حیات او و چه در عصر حاضر، افراد بشر به صورت گروه‌هایی کوچک یا بزرگ با هم زندگی کرده‌اند، چرا که بقای آنان بسته به زندگی جمعی است. یک فرد به تنهایی توان آن را ندارد که در پیکار با طبیعت وسایل زنده ماندن خود را به دست آورد و از خشم طبیعت در امان باشد.

نیاز انسان به جامعه آن چنان مهم است که می‌توان گفت خلق آثار هنری و ادعای، که از خصوصی‌ترین امور انسان شمرده می‌شوند و در تنهایی انجام می‌گیرند، هم از نظر زمینه‌ی آفرینش و هم از جنبه‌ی بیان نتایج آنها رفتاری اجتماعی به شمار می‌آیند اگر انسان در جامعه و با دیگران زندگی نمی‌کرد، به خلق آثار هنری موفق نمی‌شد. از این رو گفته شده است که «انسان در جامعه انسان است» و در خارج از آن به حد یک حیوان تنزل پیدا می‌کند.

گذشته از این امر، دلایل دیگری نیز برای زیست اجتماعی انسان شمرده می‌شود که از آن میان می‌توان به چند دلیل زیر اشاره کرد:

۱. طولانی بودن دوران کودکی انسان،

۲. ناتوانی نوزاد انسان برای زندگی مستقل،

۳. ضرورت دفاع جمعی از خود و دیگران در برابر جانوران و انسان‌های دیگر.

* * *

گفتیم انسان موجودی است جامعه‌زاد و جامعه‌زی، چرا که پیوسته در کنار هم‌نوعان خود، انسان‌های دیگر، در جامعه زندگی می‌کند. اما «جامعه» چیست؟ تعاریف مختلفی از جامعه وجود دارد:

ارسطو^۱ جامعه را به موجود زنده‌ای تشبیه می‌کند که تابع قانون تولد، رشد و مرگ است. اسپنسر^۲ جامعه را عضو زنده‌ای می‌داند که اعضای تغذیه و دوران دم و ارتباط و تولیدمثل دارد.

به نظر دورکیم^۳ جامعه موجودی است زنده و همان طور که هر جاننداری حس عمومی یا حیات دارد، جامعه نیز تنها از گردآمدن ساده‌ی افراد تشکیل نیافته، بلکه وجدان و روح جمعی دارد (۴۲-۷۳).

سامنر^۴ و کلر^۵ جامعه را گروهی از مردم می‌شمارند که به اشتراک زندگی می‌کنند و می‌کوشند به اتفاق وسایل زندگی خویش را تأمین کنند و نسل خود را ادامه دهند و به گفته‌ی گیدنز^۶ جامعه تعدادی از مردم است که برای نیل به هدف عام‌المنفعه‌ای در حال تعاون به‌سر می‌برند (۳۲-۴۸).

به تعریفی دیگر، جامعه عبارت است از مجموعه‌ای از افراد انسانی که در جبر یک سلسله نیازها و تحت نفوذ یک سلسله عقیده‌ها و ایده‌ها و آرمان‌ها، با نظام‌ها و سنن و آداب و قوانین خاصی به یکدیگر پیوند خورده، زندگی دسته جمعی و مشترکی دارند (۳۶-۱۱ و ۱۲).

بررسی تعاریف بالا و تعریف‌های متعدد دیگری که در این زمینه از سوی جامعه‌شناسان گفته شده، روشن می‌سازد که مفهوم جامعه نسبی است، زیرا به زمان و مکان و شرایط اجتماعی و نظام‌های تاریخی مقید است و تعریف مشخصی که در یک زمان از جامعه‌ی معینی می‌شود، به‌طور کامل نمی‌تواند در جامعه‌ی دیگری در زمان دیگر صادق باشد. گذشته از آن، به لحاظ گستردگی دامنه‌ی جامعه نیز می‌توان تعاریف متفاوتی بیان کرد، زیرا تعریفی که از جامعه‌ی وسیع و گسترده‌ی بشری داده می‌شود با تعریف جامعه‌ای مشخص در زمان و مکان و نظام اجتماعی - تاریخی معینی منطبق نیست. از این دیدگاه جامعه را می‌توان در سه سطح بررسی کرد:

الف) جامعه در مفهوم وسیع آن اجتماع و گرد آمدن انسان‌هاست، به ترتیبی که همه یا گروه بسیار وسیعی از افراد بشر را دربرگیرد. در این مفهوم عام و گسترده،

1. Aristotle

2. H.Spencer

3. E.Durkheim

4. W.Sumner

5. A.Keller

6. A.Giddens

جامعه تنها شامل انسان‌هایی که هم اکنون زیست می‌کنند نمی‌شود، بلکه همه نسل‌های گذشته و آینده، تمام بشریت و تاریخ را دربرمی‌گیرد.

ب) جامعه در مفهوم متوسط تجمع بیگانه و نظام سازمان یافته نسبتاً پایداری از ارتباط‌ها و روابط اجتماعی گروه‌های بزرگ انسان‌هاست که در هر دوره‌ی تاریخی، سطح رشد و توسعه‌ی آن مشخص بوده، نیروی قانون، آداب و سنن اجتماعی و... از آن حمایت می‌کنند. این جامعه در سیر تکامل تاریخی به وجود می‌آید و بر پایه‌ی نظام اجتماعی معینی قرار دارد و خود مرحله‌ای از حرکت اجتماعی و تحول حیات انسان‌ها را نشان می‌دهد.

ج) جامعه در مفهوم محدود گروه نسبتاً وسیع و پر دوامی است مرکب از تعدادی زن و مرد و کودک که وجوه اشتراک زیادی دارند و برای بقا و استمرار خود همکاری می‌کنند و سازمان‌هایی به وجود می‌آورند (۲-۹۳).

نکته‌ی مهم در تعریف جامعه این است که هر یک از تعاریف مذکور در مواردی و در قلمرو دانش‌های خاصی استفاده‌ی بیشتری دارد، اما تعریف کلی جامعه‌شناسی این است که «جامعه محصول تجمع افراد و عمل متقابل انسان‌هایی است که برای رسیدن به هدف مشترک با یکدیگر ارتباط و همکاری دارند، به علاوه اصول و قواعد و مقرراتی ساده یا پیچیده بر روابط عادی آنان حکومت می‌کند؛ و نهادها و مؤسسات و سازمان‌هایی دوام و پایداری آن را محفوظ می‌دارند» (۱۵-۳+۲۱-۲۶۹). صاحب‌نظران اجتماعی در مورد ترکیب و ماهیت جامعه آرای مختلفی دارند که بحث‌هایی را برانگیخته است. آنچه از مجموع این مباحث حاصل می‌شود این است که علی‌رغم نظر مکانیسیت‌ها^۱ که کل را فقط مجموع اجزای تشکیل‌دهنده‌ی آن می‌دانند، جامعه‌ی انسانی تنها حاصل جمع عددی افراد نیست، بلکه چیزی بیش از مجموع آنهاست. به سخن دیگر، جامعه‌ی انسانی واحدی است با کیفیتی مستقل، و کلی است متمایز از اجزای تشکیل‌دهنده‌ی خود. در عین آنکه وجود کمی جامعه ناشی از وجود افراد است، وجود کیفی آن از تک تک افراد استقلال دارد (۲-۴۹)، زیرا افراد و حتی نسل‌های انسانی زاییده می‌شوند و می‌میرند اما جامعه پایدار می‌ماند، یعنی کمیت جامعه پیوسته تغییر می‌یابد اما کیفیت آن به آسانی دگرگون نمی‌شود. در توضیح این نکته باید

افزود که به بیان فلسفی رابطه فرد و جامعه رابطه‌ی جز و کل در ترکیب حقیقی و حتی در سطحی بالاتر از آن است. مجموع هر واحدی (مانند اتم، مولکول، فرد و...) نظام-هایی ایجاد می‌کند که مختصاتی غیر از آن واحدها دارد: دریا مجموعه‌ی قطرات آب است، اما مختصات جزرومد، قابلیت کشتیرانی و ماهیگیری ویژه‌ی دریاست و جانوران بزرگ و موجودات دیگر آبی فقط در دریا می‌توانند زندگی کنند، و با اینکه ارگانسیم (اندام) انسان مجموعه‌ای از سلول‌هاست، اما این مجموعه ویژگی‌هایی چون سخنگویی، ابزارسازی، اندیشه‌ورزی، گروه جویی و... داراست که سلول فاقد آن است. جامعه نیز در عین آنکه مجموعه‌ای از افراد است، اما ویژگی‌هایی مانند جنگ، انقلاب، بحران، تحولات رژیم‌های سیاسی و نظام‌های اجتماعی، اختصاصات اقتصادی و فرهنگی و... دارد که خاص جامعه است. حتی اگر این خواص در اجزا نیز وجود داشته باشد، به واسطه‌ی کیفیات مخصوص خود از همان خواصی که در کل وجود دارد متمایز می‌شود. بنابراین به گفته دورکیم، گروهی که به نام جامعه از گرد آمدن افراد به وجود می‌آید واقعیتی است متفاوت از ماهیت افراد تشکیل دهنده آن- اگرچه این جامعه جز افراد شامل چیز دیگری نیست (۱۴-۳۷+۸-۱).

۲. اجتماع

در جامعه‌شناسی عمومی، گذشته از مفهوم «جامعه»، مفهوم دیگری نیز به کار می‌رود که اندکی با مفهوم پیشین اختلاف دارد، و آن اصطلاح «اجتماع»^۱ است. فیرچایلد^۲ اجتماع را گروه کوچکی می‌داند که بیشترین خصوصیات یک جامعه بزرگ را در مقیاس کوچک‌تر و با دامنه و عمومیت کمتر در خود داشته باشد. به نظر او، اجتماع گروه محلی محدودی است که آشنایی، تماس و همبستگی‌های کاملاً نزدیک افراد آن را از گروه‌های مجاورش جدا می‌کند. اجتماع خودکفایی محدودتری نسبت به جامعه دارد، اما در مقابل، افراد آن روابط نزدیک‌تر و همدردی ژرف‌تری نشان می‌دهند. عوامل اجتماعی خاصی - مانند نژاد، ملیت یا تعلقات مذهبی - وحدت اجتماع را استوارتر می‌سازند (۱۶- واژه ۱۷۸).

1. community
2. H.Fairchild